

БІБІКОВА Н.О.

асистент

Ужгородський торговельно-економічний інститут КНТЕУ

Вул. Коритнянська, 4, м.Ужгород, Україна, 88020

E-mail: sir79@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5148-4189>

НІКІШИНА О.В.

д-р екон. наук

ст. наук. співроб.

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАНУ

Французький б-р, 29 м. Одеса, Україна, 65044

E-mail: ksenkych@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7172-3551>

## РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНИХ ОБСЛУГОВУЮЧИХ КООПЕРАТИВІВ ЗЕРНОВОГО РИНКУ ЯК ПОЛЮСІВ ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ

**Актуальність.** Формування та розвиток регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку є важливим інструментом забезпечення доступу індивідуальних господарств до ринкової інфраструктури, підвищення ефективності їх діяльності шляхом нарощування доданої вартості у кооперативному логістичному ланцюгу, подолання структурних дисбалансів розвитку зернового ринку. Водночас формування регіональних зернових кооперативів є механізмом самоорганізації сільського населення, підвищення їх зайнятості та добробуту. Практика розвинутих країн свідчить про можливість виконання регіональними обслуговуючими кооперативами функції полюсів зростання регіональної економіки, що актуалізує науково-прикладні дослідження у даному напрямі з урахуванням українських реалій та вимог динамічного ринку.

**Мета та завдання.** Метою статті є обґрунтування напрямів і форм інтеграційного розвитку регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку як полюсів зростання економіки регіону. У ході дослідження використано такі методи: монографічний, діалектичний, теоретичного узагальнення й порівняння, графічний, структурно-логічний метод.

**Результати.** У статті авторами на базі інтеграційного підходу розроблено трансформовану модель полюсу зростання економіки регіону, ядром якої є мережа регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку. Доведено, що саме зернові багатofункціональні кооперативи, орієнтовані на сталий розвиток сільських територій, спроможні продукувати потужний інтеграційний імпульс зростання економіки регіону. Розроблено концептуальний підхід до інтеграційної взаємодії регіональних обслуговуючих кооперативів і стейкхолдерів регіону. Виділено три рівні ступеню взаємодії (низький, середній, високий) на базі ускладнення механізмів інтеграції від контрактації до суб'єктної інтеграції та державно-приватного партнерства, що передбачають об'єднання активів учасників. Обґрунтовано ключові «точки» узгодження економічних інтересів кооперативів і стейкхолдерів регіону, зроблено висновок про необхідність активної участі державних інституцій і сільських громад у підтримці зернової кооперації. Визначено потенційну роль регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку в інклюзивному розвитку регіонів.

**Висновки.** Наукова новизна дослідження полягає в розвитку теорії полюсів зростання регіональної економіки шляхом введення до її складу інтеграційної компоненти та ядра полюсу - мережі регіональних зернових кооперативів, а також у розробці концептуального підходу до формування інтеграційних зв'язків обслуговуючих кооперативів зернового ринку із стейкхолдерами регіону. Отримані авторами результати дослідження можуть бути використані державними органами влади як підґрунтя для розробки стратегій регіонального та інтеграційного розвитку. Методичні підходи щодо оцінки інтеграційного впливу регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку на економіку регіону, розвиток теорії інклюзивного зростання регіону на базі стимулювання створення організацій селозберігаючого типу, у тому числі кооперативів, становлять перспективи для подальших наукових досліджень в даному напрямку.

**Ключові слова:** регіональні обслуговуючі кооперативи, зерновий ринок, полюс зростання, стейкхолдери, інтеграційні зв'язки і взаємодії, інклюзивний розвиток.

**BIBIKOVA N. O.**

Assistant

Uzhgorod Trade and Economic Institute  
of Kyiv National University of Trade and Economics

Korytnianska Street, 4, Uzhgorod, Ukraine

E-mail: sir79@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5148-4189>

**NIKISHYNA O.V.**

Dr.Sc. (Economics), Senior Researcher

Institute Of Market Problems And Economic&Ecological Research of the  
National Academy Of Sciences Of Ukraine

Frantsuzskiy Boulevard, 29, Odessa, Ukraine

E-mail: ksenkych@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7172-3551>

## **DEVELOPMENT OF REGIONAL SERVICE COOPERATIVES OF THE GRAIN MARKET AS THE POLES OF ECONOMIC GROWTH THE REGION**

**Topicality.** Formation and development of regional service cooperatives in the grain market is an important tool for ensuring the access of individual farms to market infrastructure, increasing the efficiency of their activities by increasing added value in the cooperative logistics chain, overcoming structural imbalances in the development of the grain market. At the same time, the formation of regional grain cooperatives is a mechanism for self-organization of the rural population, increasing their employment and welfare. The practice of developed countries testifies to the possibility of regional servicing cooperatives performing the functions of the poles of growth of the regional economy, which actualizes science and applied research in this direction, taking into account Ukrainian realities and the requirements of the dynamic market.

**Aim and tasks.** The purpose of the article is to justify the directions and forms of integration development of the regional servicing cooperatives of the grain market as the poles of economic growth in the region. During the study, the following methods have been used: monographic, dialectical, theoretical generalization and comparison, graphical, structural-logical method.

**Research results.** Based on the integration approach the authors developed a transformed model of the region's economic growth pole, the core of which is the network of regional servicing cooperatives in the grain market. It has been proved that the grain multifunctional cooperatives focused on the sustainable development of rural areas are able to produce a powerful integration impetus for the growth of the region's economy. The conceptual approach to the integration interaction of regional service cooperatives and stakeholders in the region has been developed. Three levels of interaction (low, medium, high) have been distinguished based on the complexity of integration mechanisms from contracting to subjective integration and public-private partnership, which involve the pooling of assets of participants. The key points of coordination of economic interests of cooperatives and stakeholders in the region have been substantiated, the conclusion has been made on the need for active participation of state institutions and rural communities in support of grain co-operation. The potential role of the regional servicing cooperatives of the grain market in the inclusive development of the regions has been determined.

**Conclusions.** The scientific novelty of the research is to develop the theory of the poles of growth of the regional economy by introducing into its structure the integration component and the core of the pole - a network of regional grain cooperatives, as well as developing a conceptual approach to the formation of the integration links of service cooperatives in the grain market with stakeholders of the region. The results obtained by the authors of the study can be used by the state authorities as a basis for the development of strategies for regional and integration development. Methodological approaches to assessing the integration impact of regional servicing cooperatives in the grain market on the region's economy, development of the theory of inclusive growth of the region on the basis of encouraging the establishment of village-saving type organizations, including cooperatives, constitute prospects for further research in this direction.

**Keywords:** regional service cooperatives, grain market, pole of growth, stakeholders, integration links and interactions, inclusive development.

**Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.** В регіонах України мають місце дисбаланси розвитку ринків зерна і продуктів його переробки, проявом яких є неузгодженість локального (місцевого) попиту й пропозиції певних видів культур, зернових і хлібних продуктів, перерозподіл доходів на користь корпоративних структур і

агрохолдингів, відторгнення первинних виробників від ринкової інфраструктури, їх постійні втрати доданої вартості у корпоративному логістичному ланцюгу. Подолання дисбалансів розвитку зернового ринку знаходиться у площині розбудови регіональних кооперативних ланцюгів, у яких територіально локалізується процес створення доданої вартості індивідуальних зерновиробників. На локальному рівні ринку (на сільських територіях) перспективною інтеграційною формою нарощування доданої вартості є створення регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку (далі – РОКЗР), орієнтованих на формування територіальних ланцюгів доданої вартості.

Практика розвинутих аграрних країн свідчить про високу ефективність функціонування РОКЗР, які виконують функцію полюсів зростання регіональної економіки. В українських реаліях зернова кооперація, незважаючи на наявний потужний потенціал індивідуального сектору ринку, не отримала широкого поширення. Можливості РОКЗР, зокрема багатофункціональних, дозволяють імплементувати європейський полісекторальний підхід до розвитку аграрної економіки регіонів, що актуалізує необхідність нових наукових розробок у даному напрямі. Для України дане питання є відносно новим і актуальним, тісно пов'язаним із проблемами й механізмами розвитку аграрної кооперації, висвітленими у Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки [1], та сталим розвитком сільського господарства [2].

**Аналіз останніх публікацій по проблемі.** Питання теоретико-методичного забезпечення створення та розвитку аграрних обслуговуючих кооперативів знайшли відображення в наукових працях вітчизняних та іноземних учених, зокрема О. М. Бородіної [3], Д. Гіббона, І.В. Гончарука [4], В.А. Єфанова [5], Ю. Е. Губені, А. Гуллівера, Д. Діксона, Ю. А. Коверко, О. А. Козака, Р.Я. Корінця, М. Й. Маліка, Л. В. Молдаван, П. О. Оліщука, Б. Й. Пасхавера, І. В. Прокопи [3], О. В. Шубравської та інших дослідників. Становлення та еволюція теорії полюсів економічного зростання ґрунтовно досліджена такими іноземними ученими, як Ж. Будвіль [6], Х.Р. Ласуен, К.В. Павлов [7], Ф. Перу [8], М. Портер, Дж. Фрідман [9]. Водночас додаткових досліджень потребує питання оцінки потенційних можливостей мережі РОКЗР як полюсу зростання економіки регіонів в українських реаліях.

**Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.** Незважаючи на значну кількість публікацій за напрямом розвитку зернової кооперації, недостатньо дослідженим залишається питання формування зернових обслуговуючих кооперативів у регіональному вимірі, обґрунтування доцільності створення багатофункціональних кооперативів, що мають здатність до продукування найбільшої доданої вартості у регіональному логістичному ланцюгу. Розвиток теорії полюсів зростання на базі інтеграційного підходу є інноваційним напрямом в економічній теорії, дотичним до сучасної теорії інклюзивного зростання. Визначенню місця і ролі РОКЗР у вказаних теоріях присвячено дане дослідження.

**Формулювання цілей дослідження (постановка завдання).** Мета статті – обґрунтування напрямів і форм інтеграційного розвитку регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку як полюсів зростання економіки регіону – окреслила такі завдання:

- дослідження еволюції класичної теорії полюсів економічного зростання;
- обґрунтування на базі інтеграційного підходу трансформованої моделі полюсів зростання економіки регіону та аналіз її складових елементів;
- розробка концептуального підходу до інтеграційної взаємодії РОКЗР і стейкхолдерів регіону, визначення головних «точок» узгодження їх економічних інтересів;
- визначення взаємозв'язку теорій економічного й інклюзивного зростання регіону.

У ході дослідження використано такі методи: монографічний, діалектичний, теоретичного узагальнення й порівняння, графічний, структурно-логічний метод.

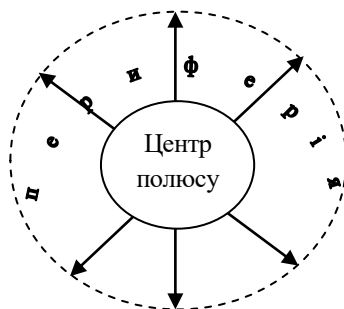
**Виклад основних результатів та їх обґрунтування.** В умовах обмеженості ресурсів, створення територіальних громад великого значення набуває завдання формування регіональної політики на засадах теорії полюсів зростання, оновленої відповідно до вимог динамічного ринку.

У дослідженнях має місце інваріантність інтерпретації термінів «точка зростання», «полюс зростання», «економічне ядро». Природу перших двох категорій учені визначають у контексті двох видів просторів [10]: «точку зростання» пов'язують із концентрацією ділової активності в економічному просторі, «полюс зростання» – в географічному (на певній території). Найчастіше термін «точка зростання» використовується для характеристики суб'єктів ринку або секторів економіки. Іноді в наукових дослідженнях учені використовують категорії «полюс зростання», що

передбачає кількісні зміни, та «полюс розвитку», орієнтований на глибинні якісні зміни в регіональній системі.

Згідно теорії полюсів зростання Ф. Перру, силове поле формує певний економічний простір. Функції полюсу зростання можуть виконувати певні підприємства або сектори національного господарства, які мають здатність генерувати імпульс розвитку, що визначає територіальну структуру даного господарства та її динамічні зміни [8]. Ж. Будвіль виділяє три компоненти полюсу зростання [6]: провідний сектор макросистеми, групу секторів локального рівня, які пов'язані з ключовим сектором за допомогою множини зв'язків, що передають імпульс розвитку територіальним інтегрованим структурам. Відтак учений, окрім провідних секторів економіки, вводить до складу полюсу зростання виробничі зв'язки та певні території.

Відповідно до концепції Дж. Фрідмана «центр – периферія», центр домінує над периферією за рахунок появи інновацій і надходження ресурсів із периферії [9]. Відтак, головний потенціал концентрується в географічному центрі економічного зростання. В основу системи економічних відносин «центр – периферія» покладено зниження ділової активності від центру до меж полюсу економічного зростання (рис. 1).



Умовні позначення:

→ вектор зменшення ділової активності

Рис. 1 Класична модель полюсу економічного зростання\*

\*Складено авторами з використанням джерела [9].

Замість категорії «полюс зростання» К.В. Павлов використовує термін «економічне ядро» як сукупність полюсів зростання, що сприяє інтенсивному розвитку інших складових соціально-економічних систем [7]. Відповідно до теорії економічного ядра К.В. Павлова, полюсом зростання повинний бути такий сектор, регіон або підприємство, які навіть за невисокої доходності сприятимуть зростанню інших складових національної економіки.

На нашу думку, таким ядром полюсу економічного зростання може стати мережа регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку. РОКЗР – це об'єднання активів індивідуальних господарств (особистих селянських господарств та фермерських господарств), що здійснюють виробництво зернових культур на певній території, для організації спільного зберігання та реалізації зерна, а також виробництва і збуту зернових продуктів в регіоні з метою зменшення витрат та нарощування доданої вартості суб'єктів індивідуального сектору зернового ринку на локальному рівні. РОКЗР мають ознаки ланцюгових формувань, у яких територіально локалізується процес створення доданої вартості зерна та продуктів його переробки. Такі кооперативи можна розглядати як механізм самоорганізації сільських товаровиробників, а також як інструмент подолання цінової залежності індивідуальних господарств від посередників, трейдерів та монополізованих приватних елеваторів регіону.

РОКЗР, до складу яких входить кооперативний елеватор і зернопереробні потужності, можуть бути ядром полюсу зростання регіональної економіки (рис. 2). Трансформована модель базується на введенні в структуру полюсу економічного зростання інтеграційного ядра – мережі РОКЗР, яка орієнтована, з одного боку, на активізацію розвитку продуктивних сил суміжних територій, з іншого, на формування та розвиток системи інтеграційних зв'язків кооперативів із іншими учасниками регіонального процесу відтворення зерна й продуктів його переробки, тобто зацікавлених стейкхолдерів регіону.

На відміну від класичної моделі, зростання ділової активності в трансформованій моделі має протилежний вектор і спрямоване від ядра до меж полюсу (див. рис. 2). В основі такого зростання

лежить формування інтеграційних зв'язків РОКЗР із зацікавленими стейкхолдерами регіону та посилення ступеню взаємодії між ними від низького до середнього та високого рівнів, що може супроводжуватися розширенням територіальних меж полюсу. Особливістю трансформованої моделі полюсу зростання є наявність інтеграційної компоненти та її провідна роль у розвитку економіки регіону, реалізація потенціалу зернової кооперації індивідуальних господарств через формування ефективних форм взаємодій із стейкхолдерами регіону. РОКЗР продукують і поширюють інтеграційний імпульс зростання на суб'єкти локального й регіонального ринків, державні й профільні інституції, активізують їх цілеспрямовану діяльність та міжсуб'єктні взаємодії на засадах узгодження різноякісних економічних інтересів.



Рис. 2 Трансформована модель полюсу зростання економіки регіону\*

\*Розроблено авторами

Розглянемо компоненти трансформованої моделі полюсу зростання економіки регіону (див. рис. 2) більш детально. Базовим компонентом ядра полюсу постають РОКЗР. Відповідно до статті 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [11], обслуговуючі аграрні кооперативи поділяються на чотири типи: переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі та багатофункціональні. На нашу думку, саме зернові багатофункціональні кооперативи, які здійснюють зберігання, доробку та переробку зерна, мають здатність продукувати найвищий інтеграційний імпульс розвитку регіональної економіки, зростання доданої вартості на локальному рівні зернового ринку, підвищення ефективності діяльності найменш захищених, водночас соціально значимих індивідуальних господарств, які відіграють головну роль у забезпеченні внутрішньої продовольчої безпеки [12, с.196]. Слід відзначити, що формування мережі регіональних зернових багатофункціональних кооперативів відповідає європейській парадигмі розвитку сільських територій, яка базується на полісекторальному (багатогалузевому) підході до розбудови сільської економіки [3].

З іншого боку, такий тип зернових кооперативів орієнтований на сталий розвиток сільських територій, підвищення якості життя та добробуту сільського населення. Формування та розвиток мережі регіональних багатофункціональних кооперативів зернового ринку відповідає другій Цілі сталого розвитку, що затверджені на засіданні Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2015 р., а саме: «подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства» [2]. Практична реалізація даної Цілі передбачає подвоєння до 2030 р. продуктивності сільського господарства і доходів дрібних виробників продовольства, у т.ч. шляхом забезпечення їх доступу до землі, інших виробничих ресурсів і факторів аграрного виробництва, знань, фінансових послуг, ринків і можливостей для збільшення доданої вартості та зайнятості в несільськогосподарських секторах [2].

Практика свідчить, що відсутність переробки сировини на локальному рівні зернового ринку (на сільських територіях) генерує низку негативних тенденцій, що посилюють депресивність регіонів, орієнтованих на аграрне виробництво, у т.ч. зернове. Навіть діючі переробні підприємства не

спроможні забезпечити достатню пропозицію робочих місць на регіональному ринку праці. Як наслідок, знижуються доходи сільського населення, відбувається їх міграція, зберігається значний рівень безробіття у регіонах України. З іншого боку, на локальному рівні має місце дефіцит певних видів зернових культур (зокрема, жита, продовольчої пшениці твердих сортів, 2 класу), неузгодженість регіонального попиту і пропозиції якісних та екологічно безпечних зернових продуктів вітчизняного виробництва [13, с. 24].

Вирішення перелічених проблем, на думку авторів, знаходиться у площині розвитку регіональних багатофункціональних кооперативів, орієнтованих на зберігання, доробку зерна та виробництво продуктів його переробки, їх збут в регіоні. Такі кооперативи є однією із форм регіональної агропромислової інтеграції, охоплюють декілька ланок логістичного ланцюга (зокрема, аграрну, ланки первинної й вторинної переробки зерна, збутову), що сприяє нарощуванню доданої вартості індивідуальних господарств – членів кооперативу у їх спільній системі, а не перерозподілу доданої вартості на користь агрохолдингів у корпоративному ланцюгу, який реалізує економічні інтереси виключно великих корпоративних структур. Слід відзначити, що виробничо-логістична модель аграрної кооперації впроваджена в Японії та довела свою ефективність [14].

На зерновому ринку України наявний потужний потенціал кооперації суб'єктів індивідуального сектору, частка яких у валовому зборі зернових культур динамічно зростає: з 2,84 % в 1990 р. до 36,66 % в 2017 р [15]. У деяких регіонах питома вага індивідуального сектору у зерновиробництві є вищою державного показника, зокрема, в Одеській області вона досягає 46,6 %, Закарпатській – 67,9 %, що є свідченням значного впливу малих форм господарювання на розвиток регіонального зернового господарства. Станом на 1 січня 2017 року в Україні із 1097 зареєстрованих сільськогосподарських кооперативів працює тільки 589, тобто 54 %, з них 298 кооперативів є багатофункціональними (50,6 %). Кількість діючих зернових кооперативів складає 35 одиниць – всього 6 % від загальної кількості функціонуючих аграрних обслуговуючих кооперативів [16]. Такі співвідношення свідчать про значний нереалізований потенціал зернової кооперації в регіонах. Одним із перспективних напрямів його впровадження є формування та розвиток мережі РОКЗР, як інтеграційного ядра полюсу зростання економіки регіону.

Необхідною умовою ефективного функціонування РОКЗР, зокрема багатофункціональних, є формування ефективних форм взаємодії даних кооперативів з іншими учасниками регіонального процесу відтворення, тобто стейкхолдерами регіону (рис. 3). Побудова системи ефективних форм взаємодій передбачає об'єднання індивідуальних зернових господарств з іншими суб'єктами ринку, державними й профільними інституціями в цільовий процес відтворення певних видів зернових культур (у залежності від наявного потенціалу та спеціалізації регіону) на засадах збалансування їх економічних інтересів. Інтегратором у даній системі виступає зерновий багатофункціональний кооператив певної спеціалізації як форма суб'єктної інтеграції індивідуальних господарств на локальному рівні зернового ринку. Взаємозв'язки кооперативу зі стейкхолдерами регіону формуються на основі контрактної інтеграції, а також інтеграції організаційних та інформаційних ресурсів різних інституцій.

В основу запропонованої концептуальної схеми взаємодій РОКЗР, зокрема багатофункціональних, з іншими учасниками ринкового процесу відтворення покладено інтеграційний підхід. Він передбачає становлення та поетапний розвиток системи інтеграційних зв'язків і взаємодій новостворених РОКЗР з суб'єктами виробництва зерна, у т.ч. виробничими кооперативами регіону, насінневими господарствами, переробними підприємствами, торговельними мережами, регіональними представництвами державних і профільних інституцій тощо (див. рис. 3). При цьому функція держави у формуванні такої інтеграційної системи двоєдина: (1) стимулювання розвитку РОКЗР на початковому етапі; (2) сприяння становленню ефективних форм взаємодії РОКЗР з іншими суб'єктами регіонального ринку та інституціями. Практичне виконання означеної функції передбачає впровадження адміністративних, фінансових, інституційних та інформаційних механізмів регулювання розвитку зернової кооперації в регіонах.

Процес формування системи взаємодій РОКЗР із стейкхолдерами регіону характеризується посиленням ступеню взаємодії між ними від низького до середнього й високого рівнів (таблиця 1). При цьому кожному рівню притаманні певні особливі інтеграційні механізми та зв'язки. Так, низький ступінь взаємодії РОКЗР із зацікавленими стейкхолдерами характеризується одиничними

контрактами, разовими угодами, поодинокими зв'язками з ринковими суб'єктами, інституціями, які на наступних рівнях еволюціонують у тривалі системні взаємодії.

Налагодження довгострокових відносин посилює ступінь взаємодії регіональних кооперативів із стейкхолдерами, змінює склад і природу інтеграційних механізмів. За середнього рівня взаємодії домінують механізми контрактної інтеграції та субконтрактації, відбувається формування розширеної системи інформаційного забезпечення процесів зернової кооперації в регіонах, розвиток переробного й державного каналів збуту продукції РОКЗР, їх співпраці з профільними інституціями, сільськими громадами, фінансово-кредитними установами. Високий ступінь взаємодії передбачає суб'єктну інтеграцію ринкових суб'єктів, зокрема, насінневих господарств і переробних підприємств регіону, їх асоційовану участь в РОКЗР, впровадження механізмів державно-приватного партнерства в ході будівництва регіональних кооперативних елеваторів, фінансову підтримку профільних інституцій, у т.ч. міжнародних, виконання ними специфічної функції координації процесів зернової кооперації в регіонах, реалізацію спільних проектів із сільськими громадами, залучення кредитних ресурсів на довгостроковій основі для будівництва кооперативних зернозберігаючих і переробних потужностей (див. табл. 1).

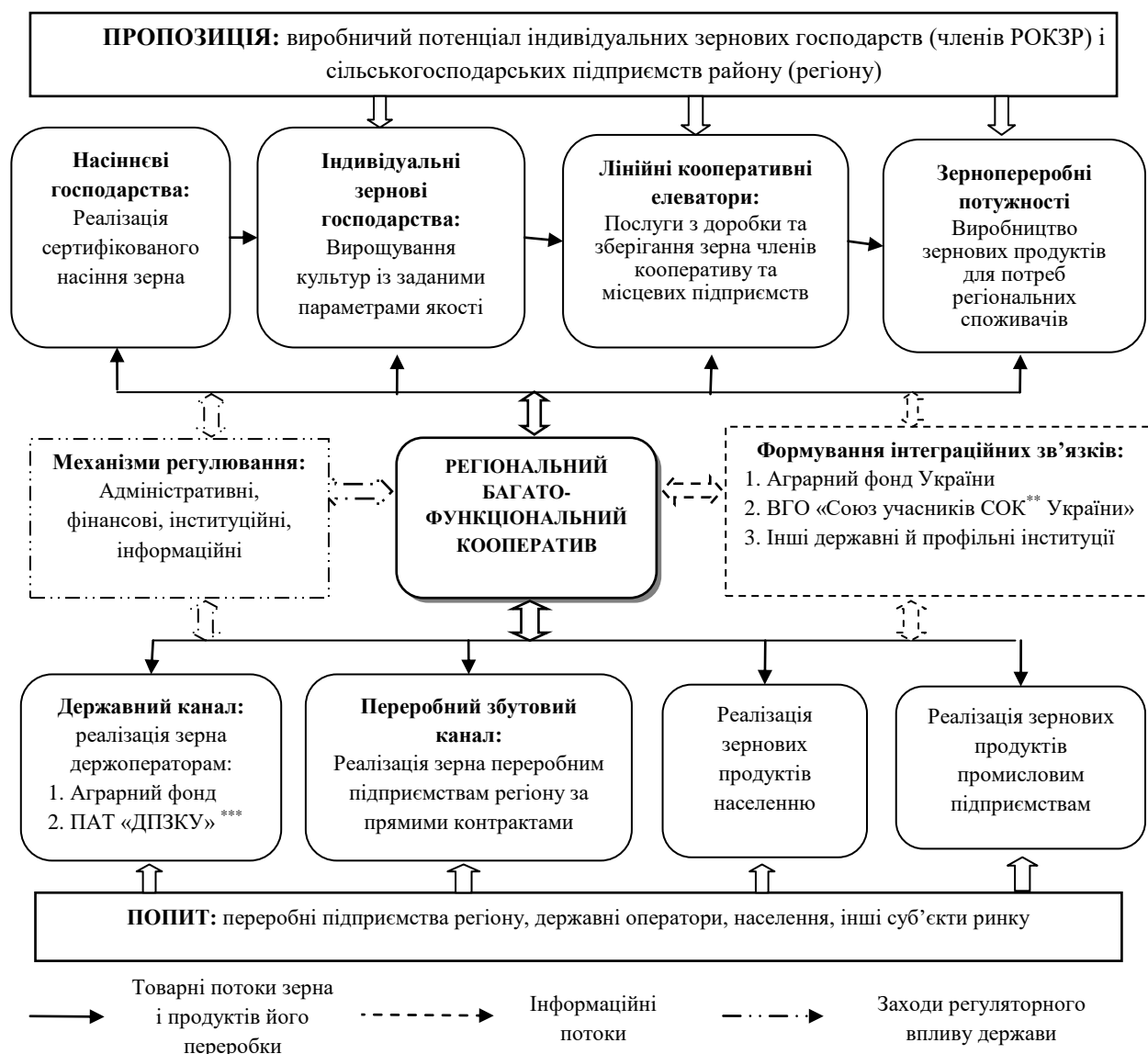


Рис. 3 Концептуальна схема інтеграційної взаємодії регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку із стейкхолдерами регіону\*

\*Розроблено авторами; \*\*СОК – сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи; \*\*\*ДПЗКУ – Державна продовольчо-зернова корпорація України.

**Ступінь взаємодії регіональних обслуговуючих кооперативів зернового ринку із стейкхолдерами регіону [авторська розробка]**

Головні стейкхолдери регіону	Ступінь взаємодії		
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Високий</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1. Насінневі господарства	Разові (одиночні) контракти	Постійні контракти (контрактна інтеграція)	Асоційоване членство в РОКЗР (суб'єктна інтеграція)
2. Переробні підприємства	Одиночні короткострокові контракти	Довгострокові контракти (субконтрактація)	Асоційоване членство в РОКЗР (суб'єктна інтеграція)
3. Індивідуальні виробники зерна, у т.ч. господарства населення	Одиночні контракти, неформальні угоди та домовленості	Субконтрактація, зростання кількості неформальних угод	Повне й асоційоване членство в РОКЗР (суб'єктна інтеграція)
4. Державні інституції (регіональні представництва)	Разові угоди, точкове інформаційне забезпечення	Держзакупівлі зерна, достовірна й прозора інформаційна система	Державно-приватне партнерство в ході будівництва кооперативних елеваторів
5. Профільні інституції (регіональні представництва)	Поодинокі зв'язки з кооперативами	Інформаційна й організаційна підтримка РОКЗР	Фінансова підтримка РОКЗР, координація процесів зернової кооперації в регіонах
6. Сільські громади	Точкове інформаційне забезпечення	Інтеграція організаційних й інформаційних ресурсів	Реалізація спільних інвестиційних проектів на сільських територіях
7. Фінансово-кредитні установи	Одиночні контракти	Збільшення кількості контрактів, обсягів кредитування РОКЗР	Довгострокові контракти (субконтрактація)

Таким чином, у міру посилення ступеню інтеграційної взаємодії від середнього до високого рівня відбувається ускладнення механізмів економічної інтеграції від найпростішої форми (контрактації) до більш складних і стабільних форм (асоційована участь в РОКЗР, державно-приватне партнерство, субконтрактація, інтеграція організаційних і фінансових ресурсів для реалізації спільних інвестиційних проектів тощо), що передбачають об'єднання активів учасників регіонального процесу відтворення на засадах гармонізації їх економічних інтересів. При цьому основні цілі кооперативних формувань і зацікавлених стейкхолдерів регіону зближуються, стохастичні інтеграційні зв'язки змінюються детермінованими. Головні «точки» узгодження або інтеграції економічних інтересів РОКЗР і стейкхолдерів регіону в процесі формування системи інтеграційних зв'язків, що є складовою трансформованої моделі полюсу зростання економіки регіону (див. рис. 2), узагальнено авторами в таблиці 2.

Таблиця 2

**Головні «точки» узгодження економічних інтересів членів РОКЗР і стейкхолдерів регіону [авторська розробка]**

Стейкхолдери регіону	Реалізація інтересів стейкхолдерів	Реалізація інтересів членів РОКЗР
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Насінневі господарства	Стабільний місцевий ринок збуту насіння, зростання й диверсифікація насінневого виробництва у відповідності до вимог попиту кооперативів; отримання виплат на паї (для асоційованих членів)	Стабільне забезпечення насінням високої якості за доступною ціною членів РОКЗР; залучення активів (за умов суб'єктної інтеграції)



1	2	3
2. Переробні підприємства	Формування якісної сировинної бази для внутрішньої переробки, можливість отримання цінових знижок, виплат на паї (для асоційованих членів)	Гарантований ринок збуту зернових культур членів кооперативу, маркетингові послуги, інформаційні ресурси; залучення додаткових активів (за умов суб'єктної інтеграції)
3. Індивідуальні виробники зерна, у т.ч. господарства населення	Отримання якісних зернозберігаючих послуг на кооперативному елеваторі за доступною ціною, зменшення логістичних витрат; кооперативні виплати та виплати на паї (для повних членів кооперативу)	Оптимальне завантаження кооперативного елеватору, його ефективне функціонування, залучення нових членів РОКЗР, поповнення пайового фонду
4. Державні інституції	Забезпечення продовольчої безпеки регіону, узгодження регіонального попиту й пропозиції зерна із заданими параметрами якості, зростання зайнятості населення, податкових надходжень до бюджету	Залучення державних коштів на умовах державно-приватного партнерства для будівництва кооперативних елеваторів, зернопереробних потужностей
5. Профільні інституції	Координація процесів зернової кооперації в регіонах, ефективна діяльність об'єднань	Інформаційна, організаційна й фінансова підтримка мережі РОКЗР
6. Сільські громади	Додаткові робочі місця, самоорганізація селян, залучення господарств населення до ринкової інфраструктури, покращення добробуту селян, спільне вирішення виробничих і соціально-побутових проблем	Інформаційне й організаційне забезпечення, розвиток неформальних інститутів кооперації, надання земельної ділянки для статутної діяльності РОКЗР
7. Фінансово-кредитні установи	Отримання відсотків за надані у користування членам РОКЗР кредитні ресурси	Залучення кредитних коштів для будівництва кооперативних елеваторів, переробних потужностей у регіоні

Так, для переробних підприємств контрактна інтеграція з РОКЗР забезпечить формування якісної й екологічно безпечної сировинної бази для внутрішньої переробки, можливість отримання цінових знижок, а також виплат на паї за умов асоційованого членства в кооперативі. Для РОКЗР контрактація з переробними підприємствами регіону сформує гарантований місцевий ринок збуту зернових культур членів кооперативу, можливість отримання маркетингових послуг, наприклад, реклами діяльності регіонального кооперативу, інформаційних ресурсів щодо потенційних збутових ринків, залучення додаткових активів (за умов суб'єктної інтеграції) (див. табл. 2).

Слід підкреслити важливість активізації «точок» узгодження економічних інтересів РОКЗР та державних інституцій і сільських громад. Формування стійких форм взаємодій (середнього й високого ступеню – див. табл. 1) із даними стейкхолдерами регіону є передумовою становлення та подальшого розвитку РОКЗР як інтеграційного ядра полюсу зростання економіки регіону (див. рис. 2). Деякі учені природу територіальних кооперативних формувань визначають у площині їх інтеграції з державними інституціями. Так, на думку В. А. Єфанова, територіальний багатофункціональний обслуговуючий кооператив є кооперативним об'єднанням, що поєднує в собі систему державного управління з кооперуванням суб'єктів економічної діяльності на території сільських громад [5]. Для державних і регіональних органів інтеграційні зв'язки з РОКЗР на засадах державно-приватного партнерства, розвитку державного каналу збуту зерна, інтеграції організаційно-інформаційних ресурсів, забезпечать продовольчу безпеку регіону, зростання зайнятості сільського населення й податкових надходжень, узгодження попиту й пропозиції зернових культур із заданими параметрами якості, що, в свою чергу, зменшить обсяги імпорту борошна в Україну (див. табл. 2). Для РОКЗР активізація співпраці з державними інституціями розширить можливості залучення бюджетних і кредитних коштів для будівництва регіональних кооперативних елеваторів і переробних потужностей, які, як складові багатофункціональних кооперативів, покликані забезпечити їх ефективну діяльність у регіонах.

Для сільських громад формування та розвиток РОКЗР на їх територіях може стати механізмами самоорганізації сільського населення, залучення особистих селянських господарств (фізичних осіб) до ринкової інфраструктури, підвищення їх продуктивності праці та ефективності господарювання, розвитку елементів сільської інфраструктури за рахунок впровадження спільних з кооперативами проектів (наприклад, будівництво доріг), спільного вирішення виробничих і соціально-побутових проблем, покращення добробуту та якості життя селян тощо (див. табл. 2). З іншого боку, для РОКЗР інтеграційні зв'язки з сільськими громадами сприятимуть становленню неформальних інститутів кооперації, зокрема, відродження довіри до кооперації на селі, які відіграють головну роль, по-перше, у взаємодіях формальних інститутів між собою для їх ефективної дії, по-друге, у формуванні зв'язків вертикальної інтеграції «знизу-вгору», мережі регіональних кооперативних логістичних ланцюгів.

Окрім інформаційної й організаційної підтримки, сільські громади можуть забезпечити РОКЗР земельними ділянками для цільового будівництва кооперативних елеваторів та зернопереробних потужностей. У даному напрямі ми підтримуємо пропозицію науковців Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравської щодо надання земельних ділянок аграрним обслуговуючим кооперативам, у т.ч. зерновим, на пільгових умовах [17, с. 84]. Для цього необхідно внести зміни до ст. 92 Земельного кодексу України, включивши обслуговуючі кооперативи до переліку осіб, які можуть отримувати ділянки із земель державної та комунальної власності на праві постійного користування безоплатно. З метою цільового використання кооперативами земельних ділянок доцільно надати сільським громадам асоційованого членства в них, доповнити статтю 8 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [11] частиною 4 такого змісту: «Територіальні громади сіл, селищ та міст в особі відповідних рад та держава в особі районних державних адміністрацій можуть бути асоційованими членами сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за умови передачі до пайового фонду кооперативу земельної ділянки» [17, с. 85-86]. Такі інституційні зміни за своєю природою передбачають посилення ступеню інтеграційних зв'язків від контрактації (середній) до суб'єктної інтеграції (високий), що надасть можливість сільським громадам контролювати цільове використання земельної ділянки на правах асоційованого члена.

На основі виділених рівнів взаємодії РОКЗР зі стейкхолдерами регіону (див. табл. 2) можна виділити три етапи формування системи інтеграційних зв'язків: (1) становлення; (2) стабілізація; (3) розвиток (рис. 4). На першому етапі між учасниками дезінтегрованої відтворювальної системи налагоджуються перші зв'язки, що мають непостійний характер, формуються під впливом випадкових чинників. Другий етап характеризується посиленням інтеграційних зв'язків між стейкхолдерами регіону, трансформацією несистемних міжсуб'єктних відносин у довгострокові. На третьому етапі кількість інтеграційних зв'язків зростає, з'являються нові зв'язки та форми взаємодії між кооперативами і зацікавленими стейкхолдерами. У міру трансформації системи інтеграційних зв'язків за етапами «становлення — стабілізація — розвиток» ступінь взаємодії РОКЗР із стейкхолдерами зростає за рівнями «низький — середній — високий» відповідно (див. табл. 1). Розвинута інтеграційна система характеризується високим ступенем взаємодії її елементів; така система спроможна генерувати потужний інтеграційний імпульс зростання економіки регіону (див. рис. 2)

На думку І. Г. Гончарука, дрібні й середні агровиробники є підприємствами селозберігаючого типу. Для сталого розвитку сільських територій держава має реалізовувати селозберігаючу політику та впроваджувати складові моделі розвитку аграрного підприємництва та сільських територій, у т.ч. кооперацію [4, с. 58]. Відтак, розбудова мережі РОКЗР, як селозберігаючих організацій, орієнтована на забезпечення зайнятості, підвищення добробуту та якості життя сільського населення, сталий розвиток сільського господарства. Тобто роль РОКЗР у розвитку регіональної економіки розширюється від ядра полюсу економічного зростання (див. рис. 2) до каталізатора інклюзивного зростання (рис. 5). При цьому теорія полюсів зростання інтегрується до більш всеосяжної концепції інклюзивного розвитку, яка є вершиною піраміди.

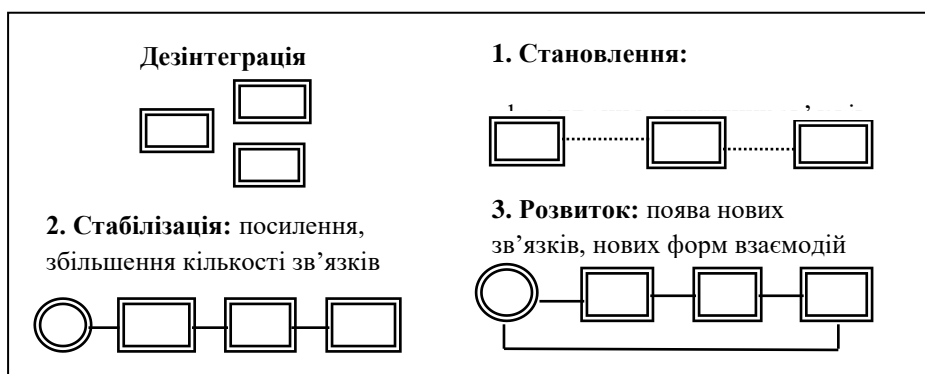


Рис. 4 Етапи формування системи інтеграційних зв'язків РОКЗР із стейкхолдерами\*

\*Розроблено авторами

Концепція інклюзивного зростання висвітлена у науковому звіті О. Іанчовічина та С. Лундстром «Аналіз інклюзивного зростання» [18]. Індекс інклюзивного зростання оцінює ступінь поширення позитивних ефектів економічного зростання на всі верстви населення. За останні п'ять років даний індекс для України знизився на 6,8 %, що сигналізує про зменшення кількості українців, які отримують вигоди від процесу економічного зростання. Головними параметрами інклюзивного зростання є високі зайнятість і якість життя населення, сприяння забезпеченню соціальної та територіальної згуртованості [18].

В Україні проблема зайнятості сільського населення є надзвичайно гострою. У 2017 р. рівень безробіття сільського населення склав 9,9 % (за нормативного значення менше 7,6 %), що на 0,6 % вище аналогічного показника для міського населення [15]. Не менш гострою є проблема низьких доходів первинних агровиробників, зокрема господарств населення. Вирішення даних проблем знаходиться у площині становлення та розвитку мережі РОКЗР, які, створюючи нові робочі місця, підвищуючи ефективність індивідуальних господарств, розвиваючи переробну промисловість, спроможні виконати функцію активізації інклюзивного зростання на регіональному рівні.



Рис. 5 Взаємозв'язок концепцій сталого та інклюзивного розвитку економіки регіону\*

\*Розроблено авторами;

\*\* СГ – сільське господарство.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** На основі інтеграційного підходу авторами обґрунтовано трансформовану модель полюсу зростання економіки регіону, ядром якої є мережа РОКЗР. Вектор зростання економічної активності, що спрямований від ядра до меж полюсу, активізується через формування інтеграційних зв'язків РОКЗР із стейкхолдерами регіону, посилення ступеню взаємодії між ними від низького до високого рівнів. У ході дослідження доведено, що саме зернові багатофункціональні кооперативи, орієнтовані на сталий розвиток сільських територій і формування полісекторальної аграрної економіки, спроможні продукувати потужний інтеграційний імпульс зростання економіки регіону.

Необхідною умовою ефективного функціонування РОКЗР, зокрема багатофункціональних, є формування ефективних форм взаємодії даних кооперативів із стейкхолдерами регіону. Авторами розроблено концептуальний підхід до інтеграційної взаємодії РОКЗР і зацікавлених стейкхолдерів, виділено три рівні ступеню взаємодії на основі ускладнення механізмів інтеграції від контрактації до суб'єктної інтеграції, визначено головні «точки» узгодження економічних інтересів учасників взаємодії з акцентом на активну участь державних інституцій та сільських громад у кооперативному русі. Показано потенційну роль РОКЗР в інклюзивному розвитку регіонів України.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в розвитку теорії полюсів зростання регіональної економіки шляхом введення до її складу інтеграційної компоненти та РОКЗР як ядра полюсу, а також у розробці концептуального підходу до формування та розвитку інтеграційних зв'язків РОКЗР із стейкхолдерами, як умови їх ефективного функціонування у регіональній економічній системі. Прикладне значення отриманих результатів визначається можливістю їх використання державними органами влади як підґрунтя для розробки стратегій регіонального розвитку, інтеграційних стратегій у ринковому вимірі. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці методичного забезпечення щодо оцінки інтеграційного впливу РОКЗР на розвиток економіки регіону, а також теорії інклюзивного зростання регіону на базі стимулювання створення організацій селозберігаючого типу, у т.ч. кооперативів.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 №664-р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80>
2. Офіційний сайт United Nations Ukraine. Цілі сталого розвитку 2016-2030. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholitia/tsili-staloho-rozvytku>
3. Теорія, політика та практика сільського розвитку: монографія / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – Київ: ДУ «ІЕП НАНУ», 2010. – 376 с.
4. Гончарук І.В. Роль сільськогосподарських кооперативів у забезпеченні сталого розвитку сільських територій / І.В. Гончарук // Економіка. Фінанси. Менеджмент. – 2017. - №8. – С. 56-67.
5. Єфанов В. А. Територіальні обслуговуючі кооперативи як перспективна модель кооперації на селі / В. А. Єфанов // Вісник Харківського НАУ. Серія: Економіка АПК і природокористування. – 2016. – № 10. – С. 120 – 126.
6. Boudeville J.-R. L'espace et les pôles de croissance / J.-R. Boudeville // Revue Tiers Monde. – 1970. - № 41. – pp. 223-224.
7. Павлов К. В. Экономическое ядро: сущность, элементный состав и критерии его формирования с учетом зарубежного опыта / К.В. Павлов // Проблемы материальной культуры. Экономические науки. С. 66-73. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34553/18-Pavlov.pdf?sequence=1>
8. Perroux F. Note sur la notion de pôle de croissance / F. Perroux // Économie appliquée – 1955. – Vol. 8. – pp. 307-320.
9. Fredmann J. Urbanization, Planning and National Development. – Beverly Hills, Sage, 1973. – p.45.
10. Кожиєва Ф.А. Региональное развитие в контексте теории полюсов роста / Ф. А. Кожиєва // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 11 (3). – С. 574-578.
11. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України № 469/97-ВР від 17 липня 1997 р. Редакція від 19.01.2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/469/97>.
12. Логістика товарного ринку: монографія / [Буркинський Б.В. та ін.]; за ред. Б. В. Буркинського, В. М. Лисюка; НАН України, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2018. –244 с.
13. Нікішина О. В. Інтеграційні механізми розвитку українського ринку хліба та хлібобулочних виробів /О. В. Нікішина, Н. О. Бібікова // Економіка харчової промисловості. – 2018. – Т.10. – Вип. 1. – С. 16-27. doi: <http://dx.doi.org/10.15673/fie.v10i1.862>

14. Нікішина О. В. Глокалізація товарних ринків: теоретичні й прикладні аспекти / О. В. Нікішина, О. П. Зарудна // Економіка харчової промисловості. – 2018. – Т.10. – Вип. 2. – С. 9-21. doi: <http://dx.doi.org/10.15673/fe.v10i2.955>
15. Рослиництво України 2017: статистичний збірник / Відп. за випуск О. М. Прокопенко. – К.: Державна служба статистики України, 2018. – 166 с.
16. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства: Інформаційно-аналітичні матеріали. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=15750>
17. Бусуйок Д. В. Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних земельних відносинах: монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Д. Муравська та ін. – К: Наукова думка, 2015. – 196 с.
18. The 2013 Human Development Report [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/human-development-report-2013>.

## REFERENCES

1. Kontseptsiiia rozvytku fermerskykh hospodarstv ta silskohospodarskoi kooperatsii na 2018-2020 roky: skhvaleno rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 13.09.2017 №664-r. [Concept of development of farms and agricultural cooperatives for 2018-2020: approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 13.09.2017 №664-p.]. zakon0.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80> [in Ukrainian].
2. Ofitsiinyi sait United Nations Ukraine. Tsili staloho rozvytku 2016-2030. [The official website of United Nations Ukraine. Sustainable Development Goals 2016-2030]. [www.un.org.ua](http://www.un.org.ua). Retrieved from <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku> [in Ukrainian].
3. Teoriia, polityka ta praktyka silskoho rozvytku: monohrafiia (2010). [Theory, policy and practice of rural development: monograph]. O.M. Borodina, I.V. Prokopa (Ed.). Kyiv: DU «IEP NANU». 376 s [in Ukrainian].
4. Honcharuk, I.V. (2017). Rol silskohospodarskykh kooperatyviv u zabezpechenni staloho rozvytku silskykh terytorii [The role of agricultural cooperatives in ensuring the sustainable development of rural areas]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment. – Economy. Finances. Management*, 8, 56-67 [in Ukrainian].
5. Yefanov, V.A. (2016). Terytorialni obsluhovuiuchi kooperatyvy yak perspektyvna model kooperatsii na seli [Territorial service cooperatives as a perspective model of cooperation in the countryside]. *Visnyk Kharkivskoho NAU. Serii Ekonomika APK i pryrodokorystuvannia. – Bulletin of Kharkiv National Agrarian University. Series Economics of agro-industrial complex and nature management*, 10, 120 – 126 [in Ukrainian].
6. Boudeville, J.-R. (1970). L'espace et les pôles de croissance [Space and growth poles]. *Revue Tiers Monde. – Third World Review*, 41, 223-224 [in French].
7. Pavlov, K.V. (2017). Ekonomicheskoe yadro: sushchnost', elementnyi sostav i kriterii ego formirovaniya s uchetom zarubezhnogo opyta [Economic core: the essence, elemental composition and criteria for its formation, taking into account foreign experience]. *Problemy material'noi kul'tury. Ekonomicheskie nauki. – Problems of material culture. Economic sciences*, 66-73. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34553/18-Pavlov.pdf?sequence=1> [in Russian].
8. Perroux, F. (1955). Note sur la notion de pôle de croissance [Note on the concept of growth pole]. *Économie appliquée. – Applied Economy*, vol. 8, 307-320 [in French].
9. Fredmann, J. (1973). *Urbanization, Planning and National Development* [Urbanization, Planning and National Development]. Beverly Hills, Sage, 1973 [in English].
10. Kozhieva, F.A. (2015). Regional'noe razvitie v kontekste teorii polyusov rosta [Regional development in the context of the theory of growth poles]. *Fundamental'nye issledovaniya. – Fundamental research*, 11 (3), 574-578 [in Russian].
11. Pro silskohospodarsku kooperatsiiu: Zakon Ukrainy 469/97-VR vid 17 lypnia 1997r. Redaktsiia vid 19.01.2013r. [On Agricultural Cooperatives: Law of Ukraine 469/97 dated July 17, 1997. Editing dated January 19, 2013]. zakon3.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/469/97> [in Ukrainian].

12. Lohistyka tovarnoho rynku: monohrafiia (2018). [Logistics of the commodity market: monograph]. B.V. Burkynskyi, V.M. Lysiuk (Ed.). Odesa : IPREED NANU, 244 s. [in Ukrainian].
13. Nikishyna, O.V. & Bibikova, N.O. (2018). Intehratsiini mekhanizmy rozvytku ukrainskoho rynku khliba ta khlibobulochnykh vyrobiv [Integration mechanisms of development of Ukrainian market of bread and bakery products]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti. – Economy of the food industry*, 10 (1), 16-27. – doi: <http://dx.doi.org/10.15673/fie.v10i1.862> [in Ukrainian].
14. Nikishyna, O.V. & Zarudna, O.P. (2018). Hlokalizatsiia tovarnykh rynkiv: teoretychni y prykladni aspekty [Globalization of commodity markets: theoretical and applied aspects]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti. – Economy of the food industry*, 10 (2), 9-21. – doi: <http://dx.doi.org/10.15673/fie.v10i2.955> [in Ukrainian].
15. Roslynyntstvo Ukrainy 2017: statystychnyi zbirnyk (2018). [Plant Growing of Ukraine 2017: Statistical Collection]. Vidp. za vypusk O.M. Prokopenko. K.: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
16. Ofitsiinyi sait Ministerstva ahrarnoi polityky ta prodovolstva: Informatsiino-analitychni materialy (2018). [Official site of the Ministry of Agrarian Policy and Food: Information and analytical materials]. [minagro.gov.ua](http://minagro.gov.ua). Retrieved from <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=15750> [in Ukrainian].
17. Busuiok, D. V. & Kulynych, P.F. & Muravska, M.D. (2015). Pravovi problemy publichno-pryvatnoho partnerstva v ahrarnykh zemelnykh vidnosynakh: monohrafiia [Legal problems of public-private partnership in agrarian land relations: monograph]. K: Naukova dumka [in Ukrainian].
18. The 2013 Human Development Report (2013). [The 2013 Human Development Report]. [www.undp.org](http://www.undp.org). Retrieved from <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/human-development-report-2013> [in English].